

Frank Tibor

Idő- és térszemlélet az amerikai gondolkodásban*

Az egyén jellemére és jószerecséjére a felfogás pallérozottságának legcsekélyebb egyenlőtlenségei is kihatnak; így példának okáért a különbözőségek észlelése. Azért van Tér, azért van Idő, hogy az ember tudja: a dolgok nem összevissza halmazok, hanem különállóak és egyediek.

Ralph Waldo Emerson: *A természet* (1836)

„Az egyetemi hallgatónak a tegnapelőtt már távoli múlt”, mondogatta ismert amerikai középkorkutató kollégám a Kaliforniai Egyetemen, Santa Barbarában. Bezzeg mi, magyarok nemcsak becsben tartjuk történelmünket, de mindennapjainkban is együtt élünk vele. Önigazolásunk, hivatkozási alapunk, vígaszunk. Az összehasonlító történész számára nincs is érdekfeszítőbb az idő és a tér tanulmányozásánál a különféle kultúrákban, eltérő koncepciójuk, szerepük, filozófiájuk számbavételénél. Az Egyesült Államokban érvényesülő idő- és térfelfogás elemzése értékes támpont lehet Amerika megismeréséhez; észrevételeimet további kutatás és vita kiindulópontjának szánom.

AZ IDŐ KÉPE ÉS HASZNA

A modern történetírás, a történettudomány megújítása a tizenkilencedik században a newtoni tudomány időkonceptiójára épített. „A nyugati világ történészei univerzális, evolúciós időben gondolkodtak, ennek vonalán helyezték el minden korszak népeit, struktúráit, intézményeit, és az egyes népeket, korokat fejlettségi szintjük alapján sorolták be. Az idő valóság, folyamatosság lett, s a történészek lettek azok, akik mérni tudják a fejlődést a modern, nyugati idő felé haladás skáláján”.¹ Az idő newtoni koncepciója mint abszolút, valóságos, univerzális entitás arra a feltételezésre vezette a nyugati világot, hogy „mindenki ideje azonos. Általános folyamatosság, melyet minden ember ugyanúgy észlel. Az óra mást-mást mutathat Tokióban vagy Teheránban, de az idő képzete azonos”.²

* Előadásként elhangzott a Hajnal István Kör „Személyes idő – történelmi idő” című konferenciáján, Kőszegen, 2003. augusztus 29-én.

1 Appleby–Hunt–Jacob 1995: 53.

2 Appleby–Hunt–Jacob 1995: 53.

Az amerikai időérzékelés eredete a puritán Új-Angliába nyúlik vissza, ahol, Vernon L. Parrington történész szavaival, a fejlődésben meghatározó volt „az idealizmus és a gazdaság egybefonódása [...] óhazai poggyász, melyet az új életmód fokozatosan átalakított [...] a szabadabb környezet halk ösztökélésére”.³ A „takarékoság, a kemény munka, az erkölcsi komolyság, a társadalmi felelősségérzet” hagyományán túl,⁴ a puritánok magukkal hozták az érzéket és a tiszteletet az idő iránt, amely életüket keretbe foglalja, szabályozza, s a melyet mint az isteni teremtés részét adottnak tekintettek. Az idealizmus és a gazdaság együttese megmutatkozik időfelfogásukban is. Benjamin Franklin idézi 1748-as, *Tanácsok egy ifjú kereskedőhöz* című művében, hogy „az idő pénz”, s ez alapvető dogmája lett a puritán hagyománynak és a korai kapitalizmus szellemének. Franklin figyelmeztet, hogy eltékozolt az a munkanap, amelynek csak fele telik dologgal, a másik fele viszont semmittevésel, mert megfoszt a fele jövedelemtől.⁵

Reinhold Niebuhr az emberi sors „keresztény értelmezését” adta, amikor Gifford-előadásában arra hivatkozott, hogy az Újszövetség szimbolikáját alapvetően „a diadalmas Krisztus eljövételének eszméje” uralja.⁶ Niebuhr szemében „a történelem végső beteljesülése az időfolyamat feltételein túlra tevődik”.⁷ „Az öröklét egyfelől az idő fölé magasodik, másfelől az idő végpontján áll.”⁸ Szólnak emellett érvek, hogy az amerikai gondolkodás e keresztény teológiai szemszögből tekintett az időre. Ez a felfogás mindenestre nem egy vonatkozásban hatott a protestáns amerikaiakra.

Tény, hogy az idő talán sehol máshol nem annyira áru, becses cikk, mint az Egyesült Államokban. *The Dance of Life* (Az élet tánca) című munkájában Edward T. Hall antropológus megkülönböztet az időt monokronikusnak, illetve polikronikusnak tekintő kultúrákat. A monokronikus szemléletben az idő szűkös tartalék, melyet be kell osztani, kézben kell tartani tervek, napirend szerint, továbbá úgy, hogy egyszerre csak egy dologgal foglalkozzunk. A monokronikus kultúrákban az emberek esetenként úgy gondolják, hogy a szabadidőt vagy a várakozással töltött időt „agyon kell ütni” valamivel.⁹

Hall modellje az Egyesült Államokat monokronikus időszemléletű, individualista kultúráként mutatja be és osztályozza.¹⁰ Ezzel együtt járhat, és gyakran együtt is jár „az idő zsarnoksága”.

A tizenkilencedik századra tehető az a fordulat, amióta az időt a nap és az évszak ritmusa helyett az órával mérik. Míg az Egyesült Államok alapvetően agrárgazdaság volt, az idő szerkezetét „a háziállatok biológiai ritmusa, illetve a termények szezonális ritmusa” szabta meg.¹¹ „Az 1830-as, 40-es években a gyárvárosokat

3 Parrington 1954: 3.

4 Grob–Billias 1992: I/29.

5 Weber 1995: 38.

6 Niebuhr 1943: II/290.

7 Niebuhr 1943: II/291.

8 Niebuhr 1943: II/299.

9 Hall 1983: 149.

10 Hall 1983: 149.

11 Gifford 1990: 97.

összekötő, hirtelen nőtt vasút és a távíró tovább módosította az időt mint órán mérhető értéket és élményt egyaránt. Amint meghonosodott a gyárban az »idő = pénz« képlet, törvényi szabályozást tett szükségessé.¹² Sőt, a gép találmánya a szolgáltatón *kívüli* idő, „a fizetett szabadság hírnöke. A gyárban létjogosultsága van efféleknek, a tanyán nincs. A tehén vasárnap sem pihen”.¹³

Az olyan amerikai fordulatok, hogy „lélegezni sincs időm” (hardly have time to breathe), „hadd szusszanjak” (have time to catch one’s breath), „versenyfutás az idővel” (race against time), „kifutni az időből” (run out of time), „időt hagyni valamire” (take the time), sejteni engedik, hogy ez a kultúra az időt nagyhatalomnak, befolyásos személynek tételezi.¹⁴ Ilyen értékes árucikkal nyilván körültekintően kell élni.

Az időszervezés korai apostolainak egyike Amerikában Frederick Winslow Taylor (1856–1915) volt, akit az 1911-ben megjelent, a *The Principles of Scientific Management* (A tudományos szervezés alapelvei) című műve avatott a „taylorizmus” ideológusává. Ez a filozófia az időpocsékolás megszüntetésével kívánta ésszerűsíteni a termelést, egyengetve a tömeggyártási technológiák útját. Charlie Chaplin később a *Modern idők*-ben figurázta ki Taylort és a „taylorizmust”. Taylor köréhez tartozott Frank Butler Gilbreth és Lillian Moller Gilbreth is, s a munkavégzés és a menedzsment hatékonyságának korai úttörői közé tartozó házaspár még 12 gyerekes családjá és nagy háztartása szervezésére is alkalmazta a taylorizmus tételeit, ahogyan annak gyermekeik filmre is vitt emlékirataikban (*Cheaper by the Dozen* – Tucatjával olcsóbb) egykor népszerű emléket állítottak.¹⁵ Mellettük Henry Gantt és Charles Bedaux (a régi Magyarországon is sokak által gyűlölt „bedó-rendszer” atyja) tartozott még a taylorizmus s a racionálisnak gondolt, de nem mindig humánus munkaszervezés zászlóvivői közé a 20. század elejének Amerikájában. A századelőn született meg a hatékonyság időszervezésen nyugvó lélektana; e tárgykor első amerikai klasszikusa Hugo Münsterberg 1913-as munkája, a *Psychology and Industrial Efficiency* (Pszichológia és ipari hatékonyság) volt.¹⁶

Az időtakarékoság eredete Európa-szerte mélyen gyökerezik a protestáns kultúrákban. Másik munkájában Hall rámutatott,¹⁷ hogy a németek, illetve a svájci németek figyelmét felkeltette, mennyire feszes az amerikaiak időbeosztása, és hogy előre lefektetett programjukhoz milyen szigorúan ragaszkodnak, nem hagyva maguknak kellő szabadidőt. Az európaiak kevesebbet ütemeznek be egy adott időtartamra: nem szorítja őket egyfolytában az idő. Haraszthy Ágoston utazó és gazdász korán, az 1840-es években látogatott el Európából az Egyesült Államokba, s nem kis meglepetéssel észlelte, hogy „[á]ltalában semmivel a világon nem fösvénykedik az amerikai ügy, mint az idővel, mellynek minden percét szorgalmi félelemmel használni iparkodik.”¹⁸ Európában több időt fordítanak fontos emberi kapcsolatok-

12 Gifford 1990: 98.

13 Gifford 1990: 98.

14 Spears 1988: 334, 454.

15 Taylor 1911; Gilbreth–Gilbreth 1948.

16 Roeckelein 2000; Münsterberg 1913.

17 Hall 1980.

18 Haraszthy 1844: I/2–3.

ra, mint az Egyesült Államokban; az emberi kapcsolatok Európában fontosabbak a napirendnél. Az amerikaiak a tér iránt is közömbösebbek, és sokkal könnyelműbben bánnak vele, mint az idővel. Az amerikaiak túlbecsülik az időt, szüri le Hall, és alábecsülik az egyén tégigényét.

Hall az időhasznosítást *néma nyelvnek* fogta fel, melyet egy adott kultúrában tapasztalat útján sajátítunk el.¹⁹ Az idő kulturális különbözőségeiben való járatlan-ság gondot okozhat a külföldre utazóknak. Az amerikai Békehadtest önkéntesei úgy nyilatkoztak, hogy nehezebb volt megszokniuk más országokban a viszonylag lassúbb életritmust és pontatlanságot, mint a szokatlan ételt, vagy az eltérő életszínvonalat. Levine az Egyesült Államokban és Brazíliában egyetemi hallgatóktól azt tudakolta, mikortól tekintenek úgy, hogy barátjuk elkésett a megbeszélte ebédre. Az amerikaiak 19 perc elteltével jelentették ki ezt, a brazilok 34 percig túszték.²⁰

Levine mérni próbálta a kultúrák ütemét a gyalogosok átlagos tempójával, a postahivatalnokok közönséges bélyegvásárláskor tanúsított fűrgességével, a köztéri órák pontosságával is. Mindhárom tekintetben jelentős kulturális különbségeket észlelt. Az Egyesült Államok és Japán viszonylag szapora járású kultúrák, a köztéri órák pontosak. Olaszország és Indonézia viszont lomhábbak, óráik is pontatlanab-bak.²¹ Egyes amerikai szerzők szerint viszont ma „jóformán általános felgyorsulás-nak” vagyunk tanúi.²²

Érdekes példája e részben vagy tán egészében is amerikai fogantatású lépésvál-tásnak a nagy, olasz születésű karmester, Arturo Toscanini (1867–1957). Az ünne-pelt Maestro a Metropolitan Opera-ban debütált 1908-ban, és pályafutása nagy részében Egyesült Államok-beli együtteseket vezényelt (1908–1915 között a Met zenekarát, 1926–1936 között a New York-i filharmonikusokat, 1937–1954 között az NBC Szimfonikus Zenekart). Az NBC kiváltképp kibontakoztatta tehetségét. A Maestronak vesszőparipája volt a tempó: „Izgatottan beszélt a karmesterek és szólisták butaságáról, és arról a szokásukról, hogy mindent rossz tempóban játsza-nak.”²³ Többen is céloztak arra, hogy Toscanini amerikai éveiben egyre sebesebb iramot diktált. Peter Gutmann például így ír lemezfelvételeiről:

„Feltűnő különbségek észlelhetők időben. Vegyük az *Eroicát*: Toscanini 1939-es felvételén a második tétel egy teljes perccel hosszabb, mint legutolsó, 1953-as felvételén. Hasonlóképpen, Mendelssohntól a *Szentivánéji álom* Scherzo-ja teljes öt perc az 1926-os felvételen, de alig három év múlva az újabb felvételen már csak 4:16 perc. A legszélsőségesebb példa Mozart 39. szimfóniájának harma-dik tétele, amely az 1920-as 4:07-percéről 1948-ig 3:07-percre ’ment össze’! A kot-ta nem változott, de Toscanini értelmezése feltétlenül.”²⁴

Toscanini rendszeres gyakorlata volt, hogy felpörgette az általa vezényelt mu-zsikát. Egy alkalommal, mikor Ravel *Boleró*-ját mutatta be Párizsban, 1929-ben,

19 Hall 1959.

20 Levine 1988: 39–60.

21 Levine 1990: 450–459.

22 Gleick 1999.

23 Pjatigorszkij 1970: 208.

24 Gutmann 1992; Marsh 1962; Horowitz 1987; Schonberg 1967.

Toscanini azzal érvelt a maga hallatlanul (kétszer olyan!) gyors tempója mellett, s a zeneszerzőjével szemben (!), hogy a darab különben megbukna. A jelek szerint Toscanini művészetére maradandó hatást gyakoroltak amerikai tapasztalatai, melyek hozzájárultak kultuszához is, jóllehet már az agg Giuseppe Verdi nehezményezte a karmesterek rémuralmát, hallván, hogyan adta elő a fiatal Toscanini a *Falstaff*-ot.²⁵

Az Egyesült Államok kultúrája alapvetően jövőorientált. R. V. Meade összehasonlította az amerikaiak időperspektíváját számos indiai mintáéval. Tanítványait, csupa férfit, felkérte, írjanak rövid történeteket az általa megadott kezdőmondatokkal. Az egyik mondat például így kezdődött: „L. B. megjelent új munkahelyén...”²⁶ A történeteket aztán megvizsgálták abból a szempontból, hogy a jövőre vagy a múlt-ra vonatkoznak-e. Azt találta, hogy míg az amerikai történetek 60 százaléka játszódik a jövőben, indiai mintáiban a jövőre való utalások 8 és 58 százalék között ingadoztak.

Sundberg, Poole és Tyler indiai, ausztrál és amerikai kisvárosok 15 éves serdülői között végzett felmérést. Azt kérték tőlük, hogy tetszésük szerint soroljanak fel hét jövőbeni eseményt. Az átlagos előretekintés e hét esemény tükrében tetemesen hosszabb távú volt a közösségibb India fiainál, mint az individualistábbnak tekintett ausztrálok és amerikaiak között. Az indiai fiúk jövőképe utaló információ ellentmond annak az elterjedt elképzelésnek, hogy az amerikaiak jövőre orientáltabbak. A legszűkebb viszont az indiai lányok időperspektívája volt. Csak Indiában különbözött számottevően a fiúk és a lányok perspektívája: a nemi szerepek ott élesebben különülnek el, mint az Egyesült Államokban vagy Ausztráliában.²⁷

Az Egyesült Államokban az idő láthatóan sokkalta szervezettebb és individualizáltabb, mint a legtöbb kultúrában. A *The Use of Time*-ban (*Idő a mérlegen*, 1969²⁸) Szalai Sándor és az UNITAR nemzetközi szociológus kutatócsoportja jelentős különbségeket mutatott ki a kultúrák között. Az iparilag magasan fejlett társadalmakban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban a dolgozó emberek sokkal kevesebb időt töltenek kollégáikkal, mint a fejletlenebb régiókban, például Magyarországon, ahol munka közben kétszer annyi idő telik kollégák között. A munkahelyen individuális vagy magányos munkával töltött idő hasonlíthatatlanul tetemesebb az USA-ban, mint Magyarországon.²⁹

A FÖLDRAJZI ÉS TÁRSADALMI TÉR

Az idő átfordul térbe, a földrajzi tér társadalmi térbe, amely azután meghatározó lesz a személyközi kapcsolatokban. William Faulkner például a „Rózsaszál Emily kis-

25 Lebrecht 2001: 116.

26 Meade 1972: 93–100.

27 Sundberg–Poole–Tyler 1983: 415–427.

28 Magyarul: Szalai 1978.

29 Szalai 1978: 228–229.

asszonyoknak” című novellájában szintén térben eleveníti meg az időt. Szereplői „úgy beszéltek Miss Emilyről, mintha kortársuk lett volna, azt hívén, hogy táncoltak vele [...], így módon összezavarva az idő matematikai előrehaladásának menetét, mint ahogy az öregek teszik, akik számára a múlt nem ködbe vesző út, hanem inkább óriási rét, amelyet a tél sohasem érint, s amelyet most a legutóbbi egy-két évtized völgy-szorosa választ el tőlük.”³⁰ Faulkner kiválóan példázza, hogy a Dél hatalmas térségei miképpen adják a tágasság, az áramlás, az időtlenség érzetét.

Idő és tér kölcsönös viszonyát a nagy tereken való átutazás változtatta meg. Amíg a szárazföldi helyváltoztatás gyalogszerrel, lóháton vagy lóvontatta járművel történt, az utas „1798-ban bizonyára úgy tudta, haladási üteme szakasztott olyan, mint a római korban, az antikvitás idején, a távolságot mint állandót tételezve fel”.³¹ Thomas Jefferson eltűnődött, vajon „egyetlen közigazgatás teljes mértékben felöllelheti-e” az Egyesült Államok irtatlan térségeit a korai 19. században. Jefferson úgy gondolta továbbá, hogy a lakatlan vidékek, értsd a szabad terek fontos előfeltételei mind az amerikai nép, mind pedig közigazgatása erényességének. „Ha nagy városokba tömörülnek egymás hegyén-hátán, mint Európában, éppoly korruptak lesznek, mint Európában.”³²

Valóban az időtér forradalma tette lehetővé, hogy „felöllelhessék az egészet”³³ és fonák módon ugyanekkor kezdtek eltűnedezni a szabad terek. 1860–61-ben a *Pony Express*, „a postát Saint Josephból, Missouri államból Sacramentóba, Kalifornia államba nyolc napos átfutással szállította”. „Mikor a *Pacific Telegraph Company* sürgönyvonala elkészült Kaliforniáig, a *Pony Express* 1861 októberében leállt.”³⁴ (Ma hasonló ehhez a fax, az e-mail és az sms elterjedése miatt a külföldre szóló távirat megszűnése például Németországban és Ausztriában.) Ezt az „időnélküli” térátlépést informatikailag egyébként Samuel F. B. Morse távirata, majd Alexander G. Bell telefonja indította el. Az emberi test saját erejét meghaladó térlegyűrésé pedig előbb a lóval kezdődött és a gőz-, villany-, majd benzinmeghajtású járművekkel folytatódott. Don Gifford megkapóan szól a változásról, amelynek üteme feltartóztathatatlanul gyorsul napjainkig és tovább: „150 éve folyvást külföldiek, idegenek vagyunk egy olyan időtérben, amely szakadatlanul gyorsulni látszik a sebesség öngerjesztő technokráciájában”.³⁵

A fizika és a filozófia arra tanít, hogy idő és tér szorosan összefügg. A bevándorlás az Egyesült Államokba mindmáig az amerikai társadalom állandó tényezője, és az marad a jövőben is, felfedve egyebek között tér és idő bensőséges viszonyát. Emellett ma az amerikai életre erősen jellemző a nagy térségek közötti mozgás is, az élet, az életciklusok jelentős fordulóinak függvényében. Biztonsággal mondhatjuk, hogy az USA partvidékei, illetve egyes államai közötti migráció ma elsősorban

30 Faulkner 1968: 97.

31 Gifford 1990: 105.

32 Fraser 1978: 273.

33 Fraser 1978: 117.

34 Fraser 1978: 104.

35 Fraser 1978: 120.

a munkavállalással kapcsolatos lakhelyváltoztatás. Az alábbi mozgásformák dominálnak:

1. életciklusváltások (házasság, családalapítás, válás);
2. az életpályával kapcsolatos váltások, változások (munkába állás, előléptetés, áthelyezés, foglalkozásváltás, álláskeresés új helyszínen, nyugállományba vonulás);
3. egyéni, személyes indokú lakóhely-változtatás.

Frederick Jackson Turner megkockáztatta a feltevést, miszerint a társadalmi földrajz és az amerikai identitás megteremtése egymásba kapcsolódott.³⁶ Határvidék- (*frontier-*) elmélete bizonyos fokig a társadalmi tapasztalatból és az amerikai jelleg sajátosságaiból alkotta térdefinícióját, s ez a gondolat máig fogódzó az „amerikai tér” sajátos természetének megragadásához. A határvidék kitolódása Turner szerint „fokozatos eltávolodást jelentett Európa befolyásától, amerikai irányelvek mentén növekedő függetlenséget”.³⁷

A térbeli terjeszkedés döntő jelentőségű volt az Egyesült Államok számára 1787 és 1861 között, mikor végbement a Mississipp-i völgyének betelepítése. H. Hale Bellot történész helytállóan értékelte e folyamatot:

„A szállítás, a belső migráció és az idegenből való bevándorlás, továbbá a földszerzési jogosítványok történelme megannyi nélkülözhetetlen kiindulópont, ha valamelyest is érteni akarjuk az események menetét a Mississipp-i völgyében; a nemzetegész részének újrendeződésére a magyarázat ezen események menetében keresendő. Csakis ilyenfajta történelmen alapulhat az állam történelme; és a nemzet történelme csakis az egyes államok történelmének beható tanulmányozása révén világosodhat meg teljesen. A nép, a föld és a kettő kapcsolódása képezi a középanyugati és délnyugati történelem velejét; ebben a korszakban a Közép-Nyugat és a Dél-Nyugat történelme az Egyesült Államok történelmének gyökere.”³⁸

A nyugat felé történő terjeszkedés jelentőségére mutat az a tény, hogy a távolsági teherszállítás inkább vált bevett gyakorlattá kelet-nyugati irányban, mint az észak-kelet tengely mentén – ez még a pionír korszak emléke, mikor az ország benépesült. Az Egyesült Államokban az északon és délen élők kölcsönösen kevesebbet tudnak egymás régióiról, mint az ország nyugati feléről. A hagyományos kommunikációs csatornák inkább kelet-nyugati irányban futnak, mint észak-déli irányban, a korai migrációs formák, az üzleti kapcsolatok és a nagyvárosok fejlődési rendje nyomán.³⁹

Az Egyesült Államokban a kiterjedt autóhasználat következményeképpen fokozatosan megnövekedett a munkába járás távja,⁴⁰ növelve az ingázás által fölemészített időt. Ma már nem ritkaság, ha valaki repül a munkahelyére. (Ismerek a Kaliforniai Egyetem Riverside-i campusán egy professzort, aki hetente Napa Valley-ből jár

36 Kraus–Joyce 1990: 243–244.

37 Kraus–Joyce 1990: 243–244.

38 Bellot 1952: 135.

39 Fellmann–Getis–Getis 1997: 78.

40 Fellmann–Getis–Getis 1997.

be a tanszékére, hozzávetőleg hatszáz kilométerre.) Amerikában a széles körben érvényesülő függőség az autótól és a vele kapcsolatos infrastruktúrától tetemes köz- és magánteret igényel, bár intim belső teret is teremthet az utasoknak. Barbara Ward szerint Los Angeles városa 60–70 százalékban vált az autó áldozatává (gyalogjárók, autópályák, parkolók, garázsok építése folytán), mire beköszöntöttek a '60-as évek.⁴¹ Marshall McLuhan azt állítja, hogy az amerikai autót Hollywood látványvilága jegyében alakították ki. A nagy amerikai autó zárt tér, nem taktilis tér, ahol a térbeli tulajdonságok a látványra korlátozódnak. Az amerikai autóban, amint azt a franciák szövegezték, „az ember nem úton van, hanem a kocsiában”.⁴² Buckminster Fuller szerint az aszfaltozott felüljárók építése és a magánhasználatú gépkocsi feltalálása voltaképpen ugyanazon érem két oldala.⁴³

Miután az amerikaiak hatalmas tömegei hosszú időt töltenek autóikban, főként munkába menet vagy onnan jövet, a *drive time* alatt, tehát autóvezetés közben sugárzott reklámnak sokkal nagyobb az értéke, mert szinte garantált közönsége van. Ez visszavezet bennünket az idő s az időzítés különleges amerikai becséhez, amit jól mutat a médiareklám sugárzási időpontjának megválasztása is.

Az elmúlt évtizedekben egyébként is tér és idő egyre gyorsuló ütemű konvergálásának folyamatát észlelhettük: az információ áradata szinte eltörölte a teret. 1920-ban egy transzkontinentális telefonkapcsoláshoz 14 perc és 8 telefonkezelő kellett. Ez 1940-ben már nem egészen másfél percre telt csupán. Az 1960-as években a közvetlen távolsági hívás jóvoltából a földrészek közötti kapcsolat 30 másodpercen belül létrejött, az elektronikus kapcsolat óta nem kell hozzá több idő, mint amennyit a tárcsázás és a hívás fogadása igényel.⁴⁴

A tér az etnikumok és a kultúrák sokszínűsége szempontjából sem egészen közböcs. A nagyvárosok továbbra is fokozottan konzerválják az egyes etnikai csoportok identitását, nem integrálják, nem asszimilálják őket teljesen: „Az etnikai csoport az amerikai társadalomban nem a tömeges bevándorlás korszakának csökevénye, hanem új társadalmi képződmény”.⁴⁵ Ám, teszi hozzá Hall, a városstervezők erre nincsenek tekintettel, mintha még hinnének a mindent bekebelező amerikai-ságban.⁴⁶

Egy individualista kultúrában az ország térbeli dimenziói a magánélet zónáiban is megjelennek, a többiekétől való elkülönülés igényének formájában. Mint Henry Thoreau írja a *Walden*-ban:

„A magam kicsinyke házában viszont egyetlen kényelmetlenséget észleltem olykor: nehéz volt eléggé távol kerülnöm vendégemtől, amikor nagy gondolatokat nagy szavakkal akartunk kifejezni. Mert a gondolatnak hely kell, hogy vitorlát bonthasson, és megfelelő utat futhasson be, mielőtt révbe ér. A gondolat billiárdgolyójának túl kell jutnia

41 Ward 1963: 785–787.

42 McLuhan 1965: 327.

43 Gifford 1990: 119.

44 Fellman–Getis–Getis 1997: 73.

45 Glazer–Moynihan 1963: 16.

46 Hall 1980: 222–223.

oldalozó mozgásán, és vissza kell pattannia, pályája utolsó egyenes és célirányos részébe kell jutnia, mielőtt a hallgató fülét éri, másképp megeshet, hogy mindjárt megint kiszalad a másik fülén. Mondatainknak hely kell, hogy kibontakozzanak, és fölépíthessék oszlopaikat.”⁴⁷

Thoreau úttörő eszméje, hogy az embereknek is vannak sérthetetlen határaik, melyeket a nemzetközi határokhoz hasonlított. E párhuzam a testi interakciók és a nemzetközi kapcsolatok között még teljesebb kifejtésre vár, de a konfliktusmegoldás területén nagy jelentőséget tulajdoníthatunk neki:

„Egyének közt, akárcsak nemzetek között, megfelelő széles, természetes határnak, sőt semleges övezetnek kell húzódnia. Sajátos fényűzésnek éreztem például, hogy a tó egyik partjáról átkiáltlak valakinek, aki a túlsó parton áll. Házamban olyan közel voltunk egymáshoz, hogy szinte nem is hallottuk egymást, nem tudtunk elég halkán beszélni – mint amikor a csendes vízbe két kavicsot hajítunk, olyan közel egymáshoz, hogy megtörik egymás gyűrűzését. Ha hangos szavú fecsegők vagyunk csupán, akkor bizvást állhatunk egymás közvetlen közelében, hogy lehetünk elvegyüljön; de ha megfontoltan és tartózkodóan beszélünk, távolabb kívánczozunk egymástól, hogy állati melegünk, nedvességünk kipárologhasson. Ha a legbensőségesebben akarunk társalogni énünknek azzal a részével, mely rajtunk kívül vagy felettünk lakozik, akkor nemcsak hallgatnunk kell, hanem testileg is oly messze kell lennünk egymástól, hogy ha megszólalunk, akkor se hallhassuk egymás hangját.”⁴⁸

Bizonyos értelemben mintha csak ezt a gondolatot fonta volna tovább a humanisztikus pszichológia nagy amerikai alakja, a Nobel-békedíjra is felterjesztett Carl Rogers. Az 1980-as évek első felében tartott nemzetközi kultúrák közti kommunikációs programjain személyes találkozókat szervezett vezető politikusok számára, akiket az akkori válságövezetekből (például Írországból, Dél-Afrikából) hívott meg. Rogers mintegy másfél tucat országot (így bennünket is) felkeresett, hogy a bizalomteljes kommunikáció tanítása révén segítse a konfliktusok békés rendezésének ügyét. Célja annak bizonyítása volt, hogy a személyes találkozás csökkenti az interkulturális előítéleteket, mérsékeli az államközi ellenségeskedést és nagyhatású konfliktuskezelő eszköz lehet agresszív politikai döntések megelőzésére.⁴⁹

GYAKORLATI TÁRSADALMI-GAZDASÁGI PROBLÉMÁK ÉS A TÉR-IDŐ PRIZMA

Befejezésül lássunk néhányat azok közül a legfontosabb, legfigyelemreméltebb társadalmi–gazdasági következmények közül a múltból és a jelenből, melyek az Egyesült Államok változó idő–tér észlelési formáiból adódnak. E témák bármelyikének

47 Thoreau 1999: 112.

48 Thoreau 1999: 112–113.

49 Greening 1984; Kirschenbaum–Henderson 1989: 431–501.

további kutatása feltétlenül elősegíti az amerikai észjárás jobb megértését Európában s szerte a világban.

1. Terjeszkedés és amerikanizálódás

Jelentős gondolkodók már a 19. század fordulóján felismerték, hogy az óhazától való fizikai eltávolodás, az új amerikai környezetbe való megérkezés a bevándorlók-nál a magatartási mintákat (Th. Rooseveltt, F. J. Turner), sőt – elsősorban a megváltozott táplálkozás jóvoltából – a testi jegyeket⁵⁰ is módosíthatják. Az Egyesült Államok terjeszkedése nem csupán a nemzet politikai és gazdasági fejlődésére hatott ki számottevően, hanem társadalomlélektanára, sőt antropológiájára is.

Újabban Edward T. Hall széleskörű kutatásai a *proxemika* interdiszciplináris tudományágához egyengették az utat, amely az emberi viszonyok térbeliségével foglalkozik.⁵¹ Hall fogalmi keretei és kulturális forrásai nemzetköziek, közöttük amerikai példákra is kitér. Folyamatosan gyarapszik a témakör specifikusan amerikai irodalma is.⁵² A kulturális földrajz művelőinek adatai árulkodnak a kérdéses területek társadalmi állapotairól és interakcióiról.⁵³

2. Térbeli formák a városokban

A legutóbbi nemzedékben végbement változások, például a társadalmi mobilitás, szuburbanizálódás, a bevándorlás új formái drámaian hatottak a hagyományos amerikai városközpontokra. A lakosság mozgása, a társadalmi–gazdasági átalakulás hozzájárult a korábban módos belvárosok hanyatlásához, sőt lezüllesztéséhez, a „városi társadalomalattiság” kialakulásához, egyes környékek szegregációjához (East Side, West Side), a különálló (fehér, fekete, spanyol, „keleti”) városi közösségek képződéséhez.

A külvárosok is jelentős változáson mentek keresztül: a külvárosi szegregáció ma jellegzetes vonása az amerikai nagyvárosnak, részben a zónarendeletek miatt. Ennek folytán a lakók elszigetelődnek a kereskedelmi, gyártási tevékenységtől, a lakóhelyeket pedig nemegyszer kizárólag egy meghatározott társadalmi osztálynak szánják.

Sok város iskolahálózatában faji szegregáció érvényesül azon társadalmi–gazdasági elkülönülés miatt, melyet az okoz, hogy a különböző társadalmi csoportok a város különböző részeiben élnek. Törvényi erőfeszítések, például az iskolabusz-szolgálat 1954-es intézményesítése ellenére sem sikerült ellensúlyozni a társadalmi berendezkedéssel együtt járó (esély)egyenlőtlenségeket. Az újkeletű polgárjogi törvények nyomására a színesbőrű családok betelepítésétől való félelem az 1960-as, ’70-es években a „Blockbusting” szégyenletes módszerét szülte: az ingatlanügynökök nemegyszer

50 Boas 1911; Frank 1994; 1995.

51 Hall 1963.

52 Jackson 1972; Gross-Rayner 1985.

53 Rubenstein 1989: 51–53.

arra igyekeztek rábírní a fehér ingatlanulajdonosokat, hogy alacsonyabb vételárat kérjenek a fehér vevőktől, és így toborozzanak fehér lakókat a környékre.⁵⁴

3. Térbeli információs rangsor

A könyv- és újságkiadás hagyományos központja New York, akárcsak a nyomtatott médiákat hírekkel és más, közlésre érdemes anyagokkal ellátó szolgáltatóké. A térségi lapok a központból sugároznak kifelé. Egy-egy államban az újságok térbeli megoszlása gyakran korrelál hierarchájukkal, politikai, társadalmi, gazdasági jelentőségükkel is: a lapok fontossága általában megjelenési helyüknek az állam központjától, illetve nagyvárosaitól való távolodásukkal egyenes arányban csökken.⁵⁵

4. Idő-tér beosztás

Idő-tér készletük súlyos korlátozására számíthatnak a nők, különösen ha nincsenek férjnél, ha a munkásosztályhoz tartoznak, vagy ha gyermekesek. Ezek a nők meg vannak fosztva a mozgási lehetőségtől, miközben éppen ők tranzitfüggőek.⁵⁶

Amerika megértését Európában és világszerte hallatlanul megnehezíti, hogy az élet bizonyos alapvető paraméterei, mint a tér és az idő Európához és a többi kontinenshez képest látszatra vagy valóságosan is eltérőek. Az amerikaiak részben ugyanezért nem értik meg kellőképpen más földrészek lakóinak gondolkodását, viselkedését: ma mindkét irányban sűrűn hallunk e problémáról az iraki háború kapcsán. Amerikában gyorsabban szalad az idő, a tér tágasabbnak, korlátlanabbnak tetszik, mint Európában, vagy más földrészeken, s ez gátja az amerikai életmód, nem kevésbé az amerikai irodalom, művészet, gondolkodás és mentalitás megértésének. Az idő szervezettebbnek, tagoltabbnak tűnik. A modern társadalmak órával mérik az időt, míg a hagyományosabb paraszti társadalmakban (például Kelet-Közép-Európában) az idő mércéje az elvégzendő munka, a teljesítendő kötelesség.⁵⁷ Az amerikaiaknak a nagy tér természetesebb, ismerősebb, hiszen meghódítása, birtoklása Amerikában történelmi feladat volt – és sok tekintetben maradt is.

Az idővel és a térrel kapcsolatos problémák egyre fontosabbá válnak a fejlett kommunikációs technológiák következtében, hiszen ezek hidalják át az idő- és térbeli eltérések jelentős részét, sőt részben az idő- és térérzékelés különbségeit is, s avatják az időt és a teret bizonyos szempontból valóban univerzálisan érvényesülő jelenségekké. Az idő- és térfelfogás különbözősége azonban sok tekintetben megmarad, történelmi, földrajzi, szociálpszichológiai, kultúrantropológiai és más okokból. „Régi” és „új”, „közel” és „távol”, „nagy” és „kicsi” másra-másra értendők Amerikában és Európában, illetve Amerikában és a többi kontinensen. Csak a gondos, összeha-

54 Rubenstein 1989: 436–443.

55 Fellmann–Getis–Getis 1997: 77.

56 Fellmann–Getis–Getis 1997: 7; Palm–Pred 1974.

57 Dobszay–Fónagy 1998: 71–74.

sonlító elemzés hozhatja közelebb az Egyesült Államok világát más földrészek gondolkodásához. Az amerikai történelem, s általában a történelem megismerése és megértése nem lehetséges anélkül, hogy feltárnánk ezeknek az alapvető dimenzióknak közös és specifikus, egyetemes és helyi magyarázó elveit, működési mechanizmusát, eltérő percepciójuk különféle okait.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Appleby, Joyce – Hunt, Lynn – Jacob, Margaret 1995: *Telling the Truth about History*. New York–London
- Bellot, H. Hale 1952: *American History and American Historians. A Review of Recent Contributions to the Interpretation of the History of the United States*. London
- Boas, Franz 1911: *Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants*. Senate Documents, 61st Congress, 2nd Session, 1909–1910. Washington
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 1998: A rendi társadalom felbomlása. In: Gergely András (szerk.) *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 57–82.
- Emerson, Ralph Waldo 1836 (1922): *Nature* In: *Nature and Other Miscellanies*. London
- Faulkner, William 1968: Rózsaszál Emily kisasszonynak. (Fordította Gömöri György) In: Faulkner, William: *Hajnali hajtóvadászat. Válogatott elbeszélések*. Budapest
- Fellmann, Jerome – Getis, Arthur – Getis, Judith 1997: Spatial Interaction and Spatial Behavior. In: *Human Geography. Landscapes of Human Activities*. 63–94.
- Frank Tibor 1994: Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropológiai Közlemények* 36. 69–77.
- Frank Tibor 1995: Franz Boas és a közép- és déleurópai kivándorlás antropológiája. *Ethnographia* 1. 155–193.
- Fraser, J. T. 1978: *Time as Conflict. A Scientific and Humanistic Study*. Basel–Stuttgart
- Gifford, Don 1990: *The Farther Shore. A Natural History of Perception, 1798–1984*. New York
- Gilbreth, Frank Bunker, Jr. – Carey, Ernestine Gilbreth 1948: *Cheaper by the Dozen*. New York
- Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel Patrick 1963: *Beyond the Melting Pot*. Cambridge
- Gleick, James 1999: *Faster: The Acceleration of Just About Everything*. New York
- Greening, Tom (ed.) 1984: *American Politics and Humanistic Psychology: Rollo May, Carl Rogers and Other Humanistic Psychologists*. San Francisco
- Grob, Gerald N. – Billias, George Athan (eds.) 1992: *Interpretations of American History: Patterns and Perspectives*. Vols. I–II. New York
- Gross, Jonathan L. – Rayner, Steve 1985: *Measuring Culture*. New York
- Gutmann, Peter 1992: *Toscanini, The Recorded Legend*. Classical Notes
<http://www.classicalnotes.net/features/toscaweb.html>
- Hall, Edward T. 1959: *The Silent Language*. Garden City
- Hall, Edward T. 1963: Proxemics – A Study of Man’s Spatial Relationships. In: Gladstone, I. (ed.) *Man’s Image in Medicine and Anthropology*. New York
- Hall, Edward T. 1980: *Rejtett dimenziók*. Budapest
- Hall, Edward T. 1983: *The Dance of Life*. New York

- Haraszthy Ágoston 1844: *Utazás Északamerikában*. I–II. Pest
- Horowitz, Joseph 1987: *Understanding Toscanini: or How He Became an American Culture-God and Helped Create a New Audience for Old Music*. New York
- Jackson, John Brinckerhoff 1972: *American Space*. New York
- Kirschenbaum, Howard – Henderson, Valerie Land (eds.) 1989: *The Carl Rogers Reader*. Boston
- Kraus, Michael – Joyce, Davis D. 1990: *The Writing of American History*. London
- Lebrecht, Norman 2001: *Maestro! A karmestermítosz*. Budapest
- Levine, R. 1988: The Pace of Life Across Cultures. In: J. E. McGrath (ed.) *The Social Psychology of Time: New Perspectives*. Newbury Park, CA, Sage, 39–60.
- Levine, R. 1990: The Pace of Life. *American Scientist* 78. 450–459.
- Marsh, Robert C. 1962: *Toscanini and the Art of Conducting*. New York
- McLuhan, Marshall 1965: *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York
- Meade, R. V. 1972: Future Time Perspectives of Americans and Subcultures in India. *Journal of Cross Cultural Psychology* 3. 93–100.
- Münsterberg, Hugo. 1913 (repr. 1973): *Psychology and Industrial Efficiency*. New York
- Niebuhr, Reinhold 1943: *The Nature and Destiny of Man. A Christian Interpretation. Vol. II: Human Destiny*. New York
- Palm, Risa – Pred, Allan 1974: *A Time-Geographic Perspective on Problems of Inequality for Women*. Berkeley
- Parrington, Vernon L. 1954: *Main Currents in American Thought*. New York
- Pjatigorszki, Gregor 1970: *Csellóval a világ körül. Visszaemlékezések*. Budapest
- Roeckelein, Jon E. 2000: *The Concept of Time in Psychology. A Resource Book and Annotated Bibliography*. London
- Rubenstein, James M. 1989: *The Cultural Landscape. An Introduction to Human Geography*. Columbus
- Schonberg, Harold C. 1967: *The Great Conductors*. New York
- Spears, Richard A. (ed.) 1988: *NTC's American Idioms Dictionary*. Lincolnwood
- Sundberg, N. D. – Poole, M. E. – Tyler, L. E. 1983: Adolescents' Expectations of Future Events: a Cross Cultural Study of Australians, Americans and Indians. *International Journal of Psychology* 18. 415–427.
- Szalai Sándor (szerk.) 1978: *Idő a mérlegen*. Budapest
- Taylor, Frederick Winslow 1911: *The Principles of Scientific Management*. New York – London
- Thoreau, Henry D. 1999: *Walden*. (Szöllősy Klára fordítása) Budapest
- Ward, Barbara 1963: The Menace of Urban Explosion. In: *The Listener*. November 14. 785–787.
- Weber, Max 1995: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest